

Ocene in prikazi / Book reviews

Michel Toussaint, Dominique Bonjean (ur.): *The Scladina I-4A Juvenile Neandertal (Andenne, Belgium). Palaeoanthropology and Context. Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège 134, Université de Liège, Centre archéologique de la grotte Scladina, Archéologie Andennaise, Andenne 2014, 464 str., ISBN 978-2-930495-20-0.*

Monografija, ki je pred nami, je druga monografija o belgijskem paleolitskem jamskem najdišču Scladina. (Prva monografija pod uredništvom Marcela Otta je izšla v dveh delih: *Recherches aux grottes de Sclayn. Le Contexte* [1. del, 1992] in *Recherches aux grottes de Sclayn. L'Archéologie* [2. del, 1998]).

Multidisciplinarno monografijo je napisalo 33 avtorjev. Obsega 21 poglavij, bogato opremljenih s slikovnim in grafičnim gradivom. Z izjemo prvih dveh uvodnih in zadnjih zaključnih poglavij vsako poglavje specialistično in natančno obravnava svojo temo.

Kraška jama Scladina leži v južni Belgiji pri kraju Sclayn v manjši dolini nad potokom Ri di Pontainne, ki se izliva v bližnjo reko Meuse. V neposredni bližini sta še dve jami in vse skupaj so znane kot *Grottes de Sclayn*. Scladina je postala širše znana leta 1993, ko so v njej našli fragment desne mandibule neandertalca. To je bila prva odkrita fosilna najdba neandertalca v Belgiji po skoraj 100 letih (do danes je v Belgiji znanih 8 najdišč s fosilnimi ostanki neandertalca: Engis, La Naulette, Goyet, Spy, Fonds de Forêt, Trou de l'Abîme (Couvin) in Walou). Pravzaprav so prve neandertalske zobe in fragmente maksile odkopali že leta 1990 in 1992, a so jih spregledali oz. jih niso prepoznali kot neandertalske. Pravilno so jih prepoznali šele, ko so v iskanju spregledanih neandertalskih fosilov opravili revizijo vseh osteoloških najdb. Do danes so našli še drugi, prilegajoči se del mandibule in več izoliranih zob, ki vsi pripadajo isti osebi, neandertalskemu otroku. Datiranje z nedestruktivno metodo spektrometrije žarkov gama, ki so jo na mandibuli izvedli leta 1994, je določilo njeno starost na najmanj 100.000 let. Glede na današnje vedenje je starost fosilnih ostankov, ki anatomsko še najbolj ustrezajo evulucijski stopnji klasičnih neandertalcev, ocenjena med 87.000 in 80.000 let.

Glede na metodološki pristop in množico pridobljenih raznovrstnih podatkov je Scladina presežek med belgijskimi paleolitskimi najdišči. Z več kot 60 radiometričnimi datumi (pridobljenimi z metodami AMS 14C, U/Th, ESR, termoluminiscenco in spektrometrijo žarkov gama) je najbolje datirano belgijsko paleolitsko najdišče, ki ob pridobljenih paleoekoloških in paleoklimatskih podatkih iz 15 m debelega zaporedja sedimentov skupaj z jamo Walou pomeni referenčno najdišče za mlajši pleistocen v Belgiji. V kompleksnih jamskih plasteh je ohranjen eden najbolj popolnih klimatskih zapisov mlajšega pleistocena v Belgiji. Poleg paleobotaničnih in paleozooloških analiz so pomembne podatke za razumevanje paleoekoloja dale zlasti analize mikrofavne. Podatki iz paleobotaničnih,

paleozooloških in geoloških analiz se med seboj dobro ujemajo in dopolnjujejo. V vsem tem vidimo močne vzporednice z našim paleolitskim najdiščem Divje babe I. Dodatno so sedimente preučili z meritvami magnetne susceptibilnosti in tudi v tem primeru so se pridobljeni paleoekološki podatki ujemali s podatki, pridobljenimi s prej naštetimi metodami.

Jama Scladina, ki nosi ime po svojem odkritelju, jamarju in amaterskem arheologu iz Sclayna, je bila ob odkritju leta 1971 skoraj do stropa zapolnjena z usedlinami. Med raziskovanjem in širjenjem rogov so speleologi v holocenskih plasteh odkrili človeške kosti. Te najdbe, ki so danes bolj ali manj izgubljene, so domnevno ostanek neolitskih pokopov. Odkritje arheoloških najdb je bilo razlog, da so se leta 1978 v jami začela arheološka izkopavanja pod vodstvom profesorja Marcela Otta z Univerze v Liègeu, ki so potekala v sodelovanju z lokalnim društvom ljubiteljev arheologije. Arheološka izkopavanja v jami odtlej neprekinjeno izvajajo vse do danes. Od vhoda so izkopavanja napredovala do 40 m v notranjost jame. Izkopavanja vodi neprofitna organizacija Archéologie Andennaise v sodelovanju z Univerzo v Liègeu. Vodja izkopavanj in direktor najdišča je od leta 1991 Dominique Bonjean, eden izmed urednikov monografije. Najdišče in arheološko izkopavanje uspešno tržijo v turistične namene in zaradi tega se v jami izkopava celo leto. To jim omogoča, da so danes v Scladini stalno zaposleni trije arheologi, štirje delavci, laboratorijski asistent in tajnica. Scladina s svojimi fosilnimi ostanki neandertalca, ki jih uspešno promovirajo, je nedvomno primer dobre prakse, kako arheološko najdišče približati javnosti in od njega živeti.

Leta 2003 so začeli uvajati izredno natančno izkopavalno metodologijo, katere rezultat je tudi omenjena publikacija, ki se, kot je razvidno že iz naslova, osredotoča na analizo najdenih fosilnih ostankov nenandertalca. Ob novem metodološkem pristopu sta bili opravljeni revizija in re-interpretacija stratigrafije. Začetno število 30 plasti se je povečalo na 120, razdeljenih v 30 sedimentacijskih enot. Te enote v grobem ustrezajo prvotno določenim plastem. Podrobno so predstavljeni sedimenti, v katerih so bili odkriti neandertalski ostanki, in njihovi diagenetski procesi.

V Scladini sta bila odkrita dva glavna paleolitska horizonta, in sicer v sedimentacijskih enotah 5 in 1A. V plasteh pod jaškom v stropu, kjer je povezava s površjem, so našli mlajšepaleolitske in mezolitske najdbe, ki so v jamo zdrsnile skozi jašek, skupaj z drugim sedimentom s površja. Skupaj z odpadki je bilo v obeh paleolitskih horizontih odkritih 13.500 kamnitih artefaktov, izdelanih iz roženca, kvarca in kvarcita.

Sedimentacijska enota 5 se je odložila v hladni fazi zgodnje weichselske poledenitve (MIS 5d). Surovina, uporabljena za izdelavo kamnitih orodij, izvira z različno oddaljenih nahajališč. Kvarc in kvarcit najdemo na obrežju reke Meuse, medtem ko ležijo nahajališča roženca nekaj kilometrov severneje na drugi strani reke. Za izdelavo orodij so uporabljali tudi apnenec in roženec iz neposredne okolice najdišča. Le redki artefakti so izdelani iz eksotičnih kamnin. Izbira surovine

je bila pogojena z izdelavo želenega orodja. Lepše izdelana strgala so iz kvalitetnega roženca, medtem ko je bila manj primerna lokalna surovina (kvarc in kvarcit) uporabljena za izdelavo bolj grobih nožev s hrbti. Več deset najdenih kvarcitnih prodnikov ima sledove tolčenja, kar kaže, da so jih uporabljali kot tolkače. Najdenih je bilo tudi 26 fragmentov diafiz, ki so služile kot retušerji.

Kljub redkim kostem, na katerih so vidni vrezi kamnitih orodij, zooarheološki podatki nakazujejo, da je bil razlog za neandertalsko poselitev Scladine lov v bližnji gričevnati pokrajini. Jama naj bi bila torej v prvi vrsti lovska postojanka. Izkoriščanje surovin za izdelavo orodij z okoliških nahajališč naj bi bilo za njene obiskovalce drugotnega pomena. Na podlagi favnistične analize je bilo ugotovljeno, da je bilo v jamo prinesenih šest gamsov, ki so bili v njej razkosani in pripravljeni za nadaljnji transport. O lovu na manjšo divjad priča kolčnica zajca s sledovi vrezov kamnitih orodij. Ognjišča in kurišča v jami niso bila odkrita, na njihov obstoj posredno kaže več kot 1.000 ožganih kostnih fragmentov.

Sedimentacijska enota 1A leži 2 m nad sedimentacijsko enoto 5. Daticije 14C (40.210 +400/-350 BP in 37.300 +370/-320 BP) jo uvrščajo v srednji pleniglacial weichsel-ske poledenitve (MIS 3). Vsebuje okoli 4.500 kamnitih artefaktov, ki pa so pogosto patinirani in imajo zaobljene robove. Način izrabe surovine je ostal nespremenjen. Tudi v tem času je bila pri izdelavi orodij v uporabi lokalna surovina iz istih kamnin.

Na podlagi kaninov je bilo v sedimentacijski enoti 1A ugotovljenih 148 osebkov jamskega medveda, medtem ko jih je na podlagi kosti ugotovljenih najmanj 9. Na številnih kosteh so vidni sledovi ugrizov hijen. Na 1.550 najdenih kosteh kopitarjev ni nikakršnih sledov, po katerih bi bilo mogoče sklepati, da je živali uplenil človek. Skoraj 200 fragmentov ožganih kosti kaže na to, da so v jami kurili. V tej sedimentacijski enoti je na favnističnih ostankih to edini dokaz antropogenega delovanja, saj kosti s sledovi obdelave tu niso bile odkrite.

Glavno odkritje v Scladini so fosilni ostanki neandertalca, tem je posvečenih 13 poglavij. Skupaj je bilo najdenih 19 zelo dobro ohranjenih človeških fosilnih ostankov: 2 prilegajoča se dela mandibule, fragment maksile in 16 izoliranih zob. Kosa mandibule predstavlja eno najbolj ohranjenih juvenilnih neandertalskih mandibul nasploh. Neandertalski ostanki so bili najdeni v sekundarni legi v različnih plasteh v sedimentnem kompleksu 4A (nekdanja plast 4A, ki je bila po reviziji razdeljena na 20 plasti). Časovno jih povezujejo z mrzlim obdobjem na koncu MIS 5 (MIS 5b ali začetek druge polovice MIS 5a). To je čas, v katerem so najdbe neandertalskih fosilov na splošno redke. Večina belgijskih neandertalskih fosilov (Spy, Couvin, Waulou in Goyet) je veliko mlajših, izvirajo namreč iz MIS 3.

Posebna pozornost je posvečena analizi zob, ki so obravnavani v šestih poglavjih. Analiza razvitosti zob je pokazala, da je imel 8 let star otrok veliko bolj razvite zobe, kot jih ima danes enako star človek, kar nakazuje, da je odraščanje pri neandertalcih potekalo hitreje. Geometrična-morfometrična 3D-analiza mandibule in primerjava z drugim pleistocenskim in modernim antropološkim gradivom sta pokazali, da so že pri tako mladem osebkju razviti značilni znaki, po katerih se neandertalske čeljusti ločijo od modernih. Morfologijo korenin so preučili z

računalniško mikrotomografijo in rezultate primerjali z drugimi sočasnimi najdišči, kot so Krapina, Regourdou 1 in Abri Bourgeois-Delaunay. Izkazalo se je, da ima osebek iz Scladine v razmerju do zobne krone krajše korenine tako pri sprednjih kot zadnjih zobeh. Na zobeh ni bila vidna nobena stopnja taurodontizma, ki je sicer značilen za neandertalce. Pri določanju spola, za katerega zobje in čeljusti, sploh pa otroški, niso najbolj primerni, se avtorji nagibajo k mnenju, da gre za deklico. Vzrok smrti ni bil ugotovljen. Na ostankih ni videti nikakršnih ante- in postmortem sledov, kot so patološki znaki in poškodbe, ki bi jih povzročila človek ali zver.

Zaradi dobro ohranjenega kolagena so neandertalski fosilni ostanki iz Scladine daleč najstarejši neandertalski ostanki, na katerih je bila opravljena analiza stabilnih izotopov. Pri tej ugotavlja, s kakšno hrano se je osebek prehranjeval. Iz njih je bil pridobljen tudi do sedaj najstarejši DNK neandertalca. Raziskave DNK so pokazale, da so pri neandertalcu iz Scladine večje razlike v sorodnosti z modernim človekom kot pri mlajših, klasičnih neandertalcih. Analize stabilnih izotopov so tako kot pri drugih analiziranih evropskih neandertalcih pokazale, da je užival meso rastlinojedih živali odprtih habitatov. Analiza mikroobrade zob kaže, da je osebek zobe uporabljal le v prehranjevalne namene. Bil je vsejeden, užival je tako mehko kot trdo hrano. Mikroobrade zadnjih zob nakazujejo žvečenje presušenega mesa.

Knjiga, v katero je bilo vloženo veliko truda in dela, se zaključki nekoliko bolj neformalno. Zaključno poglavje vsebuje esejistični prispevek Marcela Otta, fotografske utrinke izkopavanj, različne umetniške upodobitve odkritega neandertalca in kratek povzetek vseh poglavij.

Matija TURK

Bernhard Hänsel, Kristina Mihovilić, Biba Teržan, s prispevki **Claudie Gerling, Helmuta Krolla, Damirja Matoševića, Igorja Medarića, Branka Mušiča, Douglasa Pricea, Barbare Teßmann, Rafka Urankarja, Bernharda Weningerja:** *Monkodonja. Istraživanja protourbanog naselja brončanog doba Istre.* Knjiga 1. *Iskopavanje i nalazi građevina / Monkodonja. Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens.* Teil 1. *Die Grabung und der Baubefund.* Monografije i katalogi / Monographien und Kataloge 25, Arheološki muzej Istre / Archäologisches Museum Istriens, Pula 2015. ISBN978-953-6153-92-3, 589 str.

Petindvajseti zvezek zbirke Monografije in katalogi Arheološkega muzeja Istre z naslovom "Monkodonja. Istraživanja protourbanog naselja brončanog doba Istre. Iskopavanje i nalazi građevina (1. knjiga)", avtorjev Bernhard Hänsel, Kristine Mihovilić in Bibe Teržan s sodelavci, je obsežna monografska publikacija, ki predstavlja rezultate večletnih izkopavanj na gradišču Monkodonja v Istri na Hrvaškem in obravnava tematiko zgodnje bronaste in starejše srednje bronaste dobe. Monografija je slikovno izredno bogata, saj vsebuje kar 344 enot, od tega 88 risb, 3 rekonstrukcije, 8 tabel ter 8 prilog. Delo je dvojezično, v hrvaškem in nemškem jeziku, razdeljeno na 10 poglavij s povzetkom in zaključki v italijanskem in angleškem jeziku ter seznamoma literature in slikovnega gradiva. Monografija

je prvi v seriji zvezkov, ki bodo izšli na temo Monkodonje in gomilne nekropole Mušego v prihodnjih letih.

Uvodni besedi s predstavitev ideje in primarnih ciljev projekta ter kronološkim pregledom raziskav po letih z dolgim seznamom sodelavcev sledijo *Uvodna poglavja*, v katerih so predstavljene zgodovina raziskav gradišč v Istri, od Pietra Kandlerja iz sredine 19. stoletja do danes, kronološka slika Istre s predstavitev izsledkov ključnih raziskovalcev, kot so Boris Bačić, Borivoj Čović, Kristina Mihovilić, Venceslava Karoušková-Soper, Andrea Cardarelli, Renato Peroni, Stane Gabrovec, Šime Batović in Klara Buršič Matijašič, ter problematika in uporaba termina kaštelirska kultura. Poglavju je ob koncu dodan še geografski in geološki pregled Istre s predstavitev možnih dejavnikov, ki so vplivali na izbiro lokacije za bronastodobno naselbino Monkodonja (potek nekdanje obale, plovba, vetrovi).

V poglavju *Utrjena naselbina Monkodonja* so širše predstavljeni lega najdišča v prostoru, odnosi z ostalimi sočasnimi najdišči ter možni razlogi za poselitev (poljedelstvo, živinoreja, vegetacija, oskrba z vodo, vloga morja). Ena izmed glavnih predpostavk avtorjev je, da se je Monkodonja razvila v pomembno lokalno središče prav zaradi svojega položaja ob pomorski poti ter da je predstavljala postojanko na poti proti notranjosti Evrope. Naselbina spada med večja gradišča v Istri, obstajala je med letoma 1800 in 1500 pr. n. št., verjetno pa tudi v kasnejšem času. Gradišče je bilo zgrajeno v enem zamahu, osnovni kamniti gradbeni material je bil zaradi horizontalnih slojev apnenca lomljen kar na kraju samem. Za pridobitev informacij o načinu gradnje, naselbinski strukturi, življenjskih danostih ter družbeni raznolikosti je bilo izkopanih 14 sond, njihova stratigrafija je posebej predstavljena. V podpoglavju *Potek in način izkopavanja* je prikazan način izkopavanja, ki je v kraškem okolju nekoliko drugačen, zagoneten ter omejujoč. Osnovni problem so zemljene plasti, debele zgolj 10–30 cm, saj so bile zaradi specifičnih geoloških danosti in vremenskih dejavnikov izprane, zato so arheološke najdbe ničkolikokrat najdene v sekundarni legi. Zemljene plasti so se večinoma ohranile le ob ohranjenih zidovih. Sicer stratigrafsko sliko najdišča po večini tvorijo plasti iz kamna. V podpoglavju *Restavriranje* so opisani problemi, način restavriranja, namen in rezultati. Zadnje podpoglavje je namenjeno rastlinskim ostankom. Pričakovano so prevladovale žitarice, sledijo divje rastline ter ne nazadnje vinska trta, ki je po mnenju avtorja H. Krolla dokaz, da je imela Monkodonja oziroma Istra določeno vlogo pri širjenju vinogradništva z jugovzhoda prek Jadrana proti notranjosti celine.

V poglavju *Glavno obzidje* so prikazani način gradnje, podrobnejša stratigrafija, rezultati izkopavanja v sondah VI, XVI in IX ter možne rekonstrukcije. Na isti način so predstavljena tudi *Zahodna vrata* in njihove primerjave z najdišči Karaštak, Veliki Brijun, Vrčin/Monte Orcino in Jelarji/Elteri ter ne nazadnje Egina v Grčiji in najdišča v Apuliji. Funkcija cikcakasto zgrajenih zidov na *Severnih vratih* ostaja uganka. Izredno zanimivi so *Grobovi v zahodnih vratih*. Takšen način pokopavanja (pokop znotraj naselbine) najverjetneje predstavlja širši fenomen bronastodobne Istre. Gre za grobove v kamnitih skrinjah iz lomljenih in s klesanjem posebej prirejenih kamnitih plošč z domnevno nagrobno stelo. Zemlja iz grobov je bila verjetno prinesena od drugod. Najdene so bile posamezne kosti pokojnikov brez reda (grob A) ali celoten skelet (grob B). Rezultati radiokarbonskih

datacij so presenetljivi, kar pa so avtorji poskušali razložiti na različne načine. Datumi iz groba A kažejo namreč na razpon, dolg kar 800 let, kar bi pomenilo izgradnjo grobnice v času pred naselbino. Antropološka analiza je pokazala, da gre za odrasle, mladostnike in otroke moškega in ženskega spola, morfološke značilnosti posameznih kosti pa kažejo celo na možne rodbinske povezave, žal analiza DNK ni bila uspešna. Analize izotopov so pokazale na podobnosti s pokopanimi v gomilah na sosednjem Mušegu.

V sklopu obrambe gradišča ne moremo zanemariti *Ovir na pobočju* oziroma tako imenovanih španskih jezdecev (fr. *Chevaux-de-Frise*). Gre za kamnite škraplje oziroma ostro skalno osnovo višine 0,5–1,5 m, ki so domnevno služile za obrambo in niso osamljen primer v Istri. Nazadnje so predstavljeni rezultati izkopavanja *Dveh zgodnesrednjeveških množičnih grobov na zunanji strani obzidja*, kjer gre za žrtve nekega poboja.

V poglavju *Akropola* sta prikazana notranjost ter obrambni zid akropole, znotraj katerega so bile prepoznane 4 faze gradnje. Zgradbe v notranjosti so bile interpretirane večinoma na osnovi lege jam za kole, ki so bile uporabljene skozi različna tako imenovana obdobja. Na osnovi verjetnosti in izkušenj izkopavalcev sta bili v notranjosti akropole prepoznani dve glavni obdobji (starejše in mlajše). S poimenovanjem faza oziroma obdobje so se želeli izogniti enačenju faz obzidja in faz, torej obdobji naselbine. Izkazalo se je, da so bile površine za posamezne stavbe skozi celoten čas uporabe dokaj enako velike, da je med obdobjema izbruhnil požar, da je bilo starejše obzidje grajeno na skalni osnovi ter da so v mlajši fazi sledili bolj pravokotnemu načelu gradnje, ki ga je narekovala zadnja faza obzidja akropole. *Sonde v vzhodnem delu akropole* so bile izkopane za preverbo geofizikalnih meritev.

V poglavju *Zgornje in spodnje mesto* so predstavljeni pridobljeni podatki o obrtniški dejavnosti in strukturi bivalnih prostorov. Najstarejši sledovi iz *Jame na pobočju naselbine* sodijo v mlajšo kameno in bakreno dobo, vendar je bila v uporabi tudi v času obstoja gradišča Monkodonja. Številne najdbe niso prišle v jamo po naravni poti. Na njeno kultno vlogo kaže tudi preurejena okolica z domnevno obrednimi skalami v obliki rogov, ki spominjajo na kretske kultno simboliko.

Geofizikalne raziskave, ki so bile izvedene na Monkodonji, predstavljajo pionirsko delo v kraškem okolju. Rezultat meritev je zaradi kompleksnosti prazgodovinskih stavbnih ostankov in zahtevnih danosti predstavljen kot integralna slika naselbinskih faz skozi celoten čas obstoja naselbine. Razlaga temelji na komplementarnih rezultatih magnetne in georadarske metode, metode upornosti in konduktivnosti. Poudarek je bil predvsem na magnetni metodi v kombinaciji z magnetno susceptibilnostjo, ostale metode so bile uporabljene na omejenih območjih, kjer so želeli pridobiti dodatne informacije. Za preveritev in razlago rezultatov geofizikalnih meritev sta bili na akropoli izkopani dve sondi (XII,1 in XI,1). Z geofizikalnimi raziskavami so bili prepoznani potek obzidja na akropoli, domnevni vzhodni vhod v naselbino, vzhodni vhod v akropolo, stavbe na akropoli, v zgornjem in spodnjem mestu, cisterne ter obrtniške delavnice.

V poglavju *Datiranje naselbine* je predstavljenih vseh 46 radiokarbonskih datacij, pridobljenih z analizami izključno živalskih in človeških kosti. Glavni problem je

tako imenovani morski rezervoar učinek, za katerega pa zaradi nepoznavanja tedanje prehrane niso bili narejeni popravki. Na podlagi rezultatov dveh datacij C14 in najdb se je pokazalo, da je bila Monkodonja občasno obiskana v času pozne bronaste dobe, rimske dobe in zgodnjega srednjega veka. Ostali vzorci za datiranje izvirajo iz glavnega obzidja, zahodnega vhoda, notranje strani glavnega obzidja, obzidja akropole in grobov. Vzorcenje je bilo izvedeno na tako imenovanih kratkoživih vzorcih. Izkazalo se je, da sodi začetek gradnje glavnega obzidja v 19. ali najkasneje v začetek 18. st. pr. n. št., obnova obrambnih zidov pa je potekala med letoma 1650 in 1550 pr. n. št. Opustitev naselbine sodi glede na datacije C14 v čas takoj po letu 1500 pr. n. št. oziroma v prvo polovico 15. st. pr. n. št.

V sklepnem poglavju *Povzetek in zaključki* avtorji povzamejo glavne ugotovitve, dodane so njihove interpretacije. Naselbina naj bi bila skozi celoten čas bolj ali manj enako intenzivno poseljena, kar ustreza prostoru za bivanje od 600 do 1000 prebivalcev. Ker je naselbina deljena na tri utrjene dele, avtorji predpostavljajo, da gre vzroke iskati v socialnih razlikah, sledi obrtniških delavnic pa odstirajo specializirane obrtniške predele. Tako imenovani Brotlaibidole, hišice polžev škrlatnikov in jantar kažejo na stike s severno Italijo, osrednjo Evropo, Podonavjem, vzhodnim Sredozemljem, Vzhodom in Baltikom. Na posebno obliko izmenjave, morda trgovino, naj bi kazala tudi osteološka analiza živalskih ostankov, saj so živali razkosavali zunaj naselbine.

Odprta ostajajo številna vprašanja v povezavi s pokopi na bližnjem Mušegu, pri katerih gre kljub mlajšim radio-karbonskim datacijam za isti način pokopa, v kamniti skrinji, le da so pod kamnito gomilo, ob tem pa skeletni ostanki kažejo tudi na določene anatomske podobnosti s pokopanimi v grobnicah ob zahodnih vratih na Monkodonji. Na podlagi značilnosti gradnje in zasnove naselbine ter pogrebnega rituala bi lahko skleпали na stike z vzhodnim Sredozemljem, vendar ostaja vprašanje izvora prebivalcev brez odgovora. Naselbina, njen načrt, zasnova in način gradnje kažejo na prišleke, medtem ko je keramični inventar predvsem lokalni. Nazadnje je v *Epilogu* predstavljen možen izvor imena Monkodonja. Domačini imenujejo predel, kjer je stala naselbina, "hrib kutin". S pomočjo lingvističnih primerjav avtorji nakažejo na možnost izvora imena v povezavi s sočasnim mestom Kydonia na zahodu Krete.

Objava rezultatov arheoloških izkopavanj na najdišču Monkodonja predstavlja prelomno točko na poti raziskovanja Istre, Krasa ter širšega prostora *Caput Adriae*. Raziskave so bile zastavljene interdisciplinarno, kar postopoma postaja stalnica arheoloških raziskav. Vključeni so bili geofizikalne, arheobotanične, arheozoološke in antropološke raziskave, analize stabilnih izotopov, poskus analize DNK ter radiokarbonske datacije. Med arheološkimi izkopavanji je bil na terenu navzoč tudi arhitekt, kar je v takšnem okolju zagotovo nujno.

Bogato slikovno gradivo daje odličen vpogled v najdišče in njegovo bližnjo okolico, s pomočjo katerega dobi tudi bralec, ki mu istrska pokrajina ni blizu, občutek, za kakšno okolje gre. Tukajšnji kamniti svet prinaša izkopavalcu poleg svoje kamnite "surovosti" številne dodatne tegobe. Zaradi odsotnosti zemljenih plasti je stratigrafska slika bistveno drugačna in zagonetna, vendar ne nerešljiva. Temu namenjajo avtorji veliko besed, saj je osnovni problem stratigrafske slike zemljenih plasti Monkodonje prav njena

slaba ohranjenost (debelina 10–30 cm) oziroma v večini primerov odsotnost. Prst je bila večinoma izprana, zato so bile najdbe večkrat najdene v sekundarni legi. Obžalujemo odsotnost natančnejših podatkov o legi arheobotaničnih ostankov (z nekaj izjemami), kar pomeni oviro pri interpretaciji posameznih struktur.

Vsakršna dolgoletna izkopavanja rezultirajo v enormni količini podatkov, zato je njihov prikaz poseben izziv za slehernega raziskovalca. Avtorji monografije so se s tem spoprijeli precej uspešno, omeniti moramo predvsem priloge, v katerih so prikazani določene faze in deli najdišča. Pri večini prilog gre pravzaprav za interpretirane tlorise, ki pa zaradi različnih barvnih kontur omogočajo oziroma dopuščajo bralcu preverbo oziroma lasten vpogled. Treba je poudariti, da v določenih predelih najdišča zaradi statike ali sočasnega restavriranja zidov nekateri zidovi niso bili izkopani do temeljev, kar pušča določena vprašanja odprta. Vsem izkopavalcem pa mora biti v opomin dejstvo, da obseg nekaterih območij Bačićevih izkopavanj kljub natančnemu izkopavanju avtorjev ni bil prepoznan.

Osnovne ugotovitve o načinu gradnje so, da gre za suhozidno gradnjo. Prevladujoč način gradnje je dvojni zid, grajen iz dveh vzporednih zidov, vmesni prostor je bil zapolnjen z drobirjem in manjšimi kamni. Najstarejši zidovi so bili postavljeni na robu terase, s tem so dosegli, da je bil na zunanem delu zid višji kot v notranjosti. Zidovi so bili v kasnejšem času dograjeni tako, da so v notranjem delu zgradili dodaten zid, vmesni prostor pa dogradili oziroma zasuli z drobirjem in manjšimi kamni. Redkeje srečamo zid, grajen iz masivnih kamnitih blokov. Obrambni zidovi so bili večkrat pregrajeni in popravljani, postavljeni večinoma na skalni osnovi, redkeje na tanki zemljeni plasti, vkopanih temeljev med arheološkimi izkopavanji niso našli, prepoznanih pa je bilo veliko jam za kole, vklesanih v skalno osnovo. Žal ni bilo najdenih lesenih ostankov, ki bi pokazali na kombinacijo gradnje kamna in lesa. Slednje je po našem mnenju ključni element za boljše razumevanje bronasto- in železnodobne gradnje širšega obravnavanega prostora. Pri stratigrafski sliki Monkodonje kaže omeniti eno ključnih ugank, na katero so opozorili tudi avtorji. Pri gradnji obzidja akropole so bile prepoznane štiri različne faze, pri gradnji v notranjosti pa zgolj dve, tako imenovano starejše in mlajše obdobje. Začetek starejšega obdobja v notranjosti verjetno sovпада s prvo fazo izgradnje obzidja, medtem ko konec te faze in konec starejšega obdobja ne sovpadata. V notranjosti akropole ni indicev za stratigrafsko povezavo z nadgradnjo obzidja v drugi in tretji fazi, temu je možno slediti šele v mlajšem obdobju, ki ga lahko povezujemo s četrto fazo gradnje. Pričakovati je, da bo korak dlje prinesla obdelava keramičnega gradiva.

Absolutne datacije 46 vzorcev predstavljajo izjemen korpus analiziranih vzorcev na posameznem najdišču. Arheozoološke raziskave so pokazale na prehranjevanje z ribami, kar pomeni, da je treba računati s tako imenovanim morskim rezervoar učinkom. Pri tem je treba poudariti, da so se vzorci človeka in vsejedih živali v nasprotju z rastlinojedimi izkazali za problematične. Vrednosti deleža prehranjevanja z ribami ni mogoče oceniti, s tem pa nimamo osnove za korekture. Zdi se, da bodo posamezne datacije v okviru naselbine bolje razumljene šele pri vzporejanju s kronološko sliko po analizi keramičnih najdb. Absolutne datacije kažejo, da je naselbina živila 300 ali celo 400 let.

Najstarejši posegi sodijo v konec 19. st. ali najkasneje na začetek 18. st. pr. n. št. (glavno obrambno obzidje), zadnja širitev zidov je bila narejena okoli 1560 pr. n. št., naselbina pa je bila opuščena okoli 1500 pr. n. št. oziroma v prvi polovici 15. st. pr. n. št. Bistveno bolj zagonetna je starost grobov, predvsem groba A, kjer gre za razpon 800 let. Ne glede na tako imenovani morski rezervoar učinek so pokopani starejši od naselbine. Vprašanje je, kdaj so bili pokopani? Najbolj smiselno oporo pri interpretaciji za zdaj ponujajo antični avtorji, ki opisujejo prenos kosti prednikov z enega na drugo mesto.

V zaključnem delu so avtorji prikazali vpetost Monkodonje v širši sredozemski *koiné* in njeno domnevno razpetost med grškim in srednjeevropskim prostorom. Posamezne elemente vpliva vidijo v grškem svetu, vendar menimo, da so bile v takratnem času različne interakcije bistveno bolj kompleksne. Monkodonja je eksistirala v času, ko je stik z egejskim svetom v širšem sredozemskem prostoru težko dokazljiv. Način gradnje obzidij, ki ga najdemo na Monkonodnji in ostalih najdiščih na širšem prostoru *Caput Adriae*, kjer gre za dvojne zidove, grajene iz dveh vzporednih linij, vmesni prostor pa je zapolnjen z drobirjem in manjšimi kamni, je domnevno lasten obravnavanemu prostoru. Tudi keramika, z izjemo posameznih primerov, kot so keramični trinožniki, je predvsem lokalne narave. K delni rešitvi lahko pripomorejo keramična petrografija in arheometalurške raziskave. Način, kako so se določena znanja in predmeti prenašali v takratnem času, je za zdaj lahko le delovna hipoteza. V razmislek moramo pritegniti tudi elemente, ki kažejo na intenzivnejše severnoitalske vplive, pri čemer izpostavljam predvsem tako imenovane Brotlaibidole in njihovo pojavno območje. V tej smeri lahko opazujemo tudi rabo *vitis viniferae*, ki se na območju severne Italije pojavi že v mlajši kameni dobi.

V zaključnem poglavju je prepoznati dejstvo, da so avtorji seznanjeni z vsemi raziskavami, ki so povezane z Monkodonjo in ki so še v pripravi za objavo v zvezkih Monografij in katalogov Arheološkega muzeja Istre. Ker jih bralec še ne pozna, nekoliko težje sledi sklepnemu delu in nekaterim interpretacijam, kar pa bodo zagotovo odpravile prihodnje objave.

Raziskave na najdišču Monkodonja so prinesle številne odgovore in številna vprašanja. Postregle so z novimi informacijami o načinu gradnje, organiziranosti naselbine in časovni komponenti. Monkodonjo vidimo kot najdišče, ki je v času bronaste dobe na območju *Caput Adriae* prevzelo referenčni primat, z novimi raziskavami in objavami pa se bosta njena podoba in vloga poglobili in razjasnili.

Manca VINAZZA

P. Gros, E. Marin, M. Zink (ur.): *Auguste, son époque et l'Augusteum de Narona* (Actes du colloque organisé par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres et l'Université catholique de Croatie (Zagreb)). De Boccard, Paris 2015, ISBN 978-2-87754-325-5. 196 paginiranih strani in dva nepaginirana lista s seznamom avtorjev in kazalom.

Osrednja tematika v knjigi je svetišče cesarskega kulta (*Augusteum*) v Naroni, ki je umeščeno v širši kontekst časa, predvsem avgustejskega, in imperija, tako njegovega zahodnega

kot vzhodnega dela. Uvodne misli sta epohalnemu odkritju posvetila dva od urednikov, Pierre Gros in Emilio Marin, medtem ko je tretji urednik Michel Zink avtor kratkega pozdravnega nagovora, objavljenega sredi publikacije. *Augusteum* je bil izkopen v devetdesetih letih prejšnjega stoletja v Naroni in vsi trije uredniki ob osebnih spominih na leta izkopavanja upravičeno poudarjajo pomembnost tega odkritja. Devetim člankom v knjigi je tema svetišča izhodišče za obravnavo zanimive tematike prelomnega avgustejskega obdobja v luči začetkov cesarskega kulta. Publikacija je plod kolokvija, ki je bil na sedežu akademije v Parizu organiziran ob obletnici Avgustove smrti, od katere je leta 2014 preteklo dva tisoč let.

Treba je poudariti, da so vsi članki izjemno kvalitetni in širše zanimivi. John Scheid (*Les Augustea et le culte des empereurs. Réflexions sur les rites célébrés dans ces lieux de culte*) opozarja na nenavadno dejstvo, da v znamenitem napisu *Res gestae Divi Augusti*, v katerem so strnjeni dosežki cesarja Avgusta, in kjer je omenjena cela vrsta pomembnih zgradb, ta svetišča ne nastopajo. Čeprav obstoj vsaj nekaterih ni sporen, saj so znana s posvetil na napisih, bi lahko to neskladje pojasnili s poročilom pri Svetoniju, ki je v Avgustovem življenjepisu zapisal, da Avgust ni želel, da bi ga v Rimu in Italiji častili kot boga še za življenja, pa tudi sicer le v okviru kulta Rome in Avgusta. Dovoljena je bila le pitna daritev Avgustovemu geniju in šele po njegovi smrti je bilo mogoče žrtvovati "Božanskemu Avgustu" (*Divus Augustus*).

Isabel Rodà de Llanza (*La contribución del grupo estatuario de Narona al conocimiento de la escultura romana en la época de Augusto*) se je posvetila identifikaciji kipov cesarjev in članov njihovih družin, tako glede na natančen kraj odkritja kipov in fragmentov v naronskem svetišču kot glede na njihove ikonografske značilnosti. Skoraj vsi kipi so bili najdeni brez glav, osrednji je številka 13, zelo verjetno predstavlja Avgusta in je glavna tema njenega prispevka. V njem je na osnovi razmeroma maloštevilnih paralel podrobno analizirala dekoracijo vojaške opreme na kipu. Postavljen naj bi bil na začetku njegovega vladanja, saj se je Avgust pozneje raje dal upodabljati kot garant miru in ne kot zmagoviti vojaški poveljnik. V levi polovici svetišča je med drugim stal kip Tiberija (št. 17), zraven njega tako imenovana Livija Oxford-Opuzen (sestavljena iz dveh delov), nato Klavdij (št. 14), blizu njega morda Kaligula, od katerega bi bile zaradi izbrisanja spomina (*damnatio memoriae*), ki ga je doletelo, ohranjene le sledi stopal, kip pa je bil že v antiki odstranjen. V celoti je ohranjen kip Vespazijana (št. 8), drugi kipi so verjetno prikazovali Gaja in Lucija Cezarja ter Germanika in Druza (bodisi starejšega, bodisi mlajšega).

V naslednjem prispevku (*Narona Archaeological Museum – today*) je Toni Glučina, direktor Arheološkega muzeja v Naroni, na kratko predstavil zgodovino Narone ter zgodovino izkopavanja in drugih raziskav v tem antičnem mestu, predvsem pa zgodovino razstavne dejavnosti, saj je bilo zelo veliko naronskih spomenikov najdenih že pred odkritjem svetišča. Vrsta rimskih kamnitih spomenikov z napisi je bila vzdana v hiše v starem delu Vida pri Metkoviću (kjer je stala nekdanja Narona), posebej lep lapidarij na prostem predstavljajo spomeniki, vzdani v hišo, imenovano Erešev stolp. Odnos domačinov do starin se je zelo spremenil pod vplivom duhovnika Serafina Puratića, ki je prišel v Vid leta

1913 in ves čas sodeloval z muzejem v Splitu. Leta 1930 je bilo ob pomoči dona Franeta Bulića ustanovljeno društvo Narona, ki pa je s Puratićevim odhodom iz Vida osem let pozneje in z začetkom druge svetovne vojne prenehalo obstajati. Šele leta 1989 se je na iniciativno arheologov v splitskem muzeju odprla Arheološka zbirka Narone, novi muzej, ki je eden najmodernejših na Hrvaškem, pa je bil odprt leta 2007. Muzej skrbi predvsem za bogatejšo turistično ponudbo kraja in promocijo arheološke dediščine Narone.

S stališča zgodovine Emone je gotovo najbolj zanimiv članek, ki ga je Gianfranco Paci posvetil avgustejski epigrafiki v rimskih mestih ob obeh obalah Jadrana, kamor se smiselno vključuje tudi nekaj mest iz neposrednega zaledja, med drugimi Emona (*L'époque d'Auguste dans les documents épigraphiques des villes antiques autour de l'Adriatique*). Veliko teh mest sodi med kolonije, ki so jih ustanovili triumvirji ali pa sam Oktavijan/Avgust, monumentalni gradbeni napisi pa kažejo na cesarsko propagando, v kateri je imel prominentno mesto Avgust, tudi pri nekaterih zgradbah ali obzidjih, zgrajenih po njegovi smrti. V takih primerih je Avgust omenjen kot "božanski" (*divus*), nekajkrat pa se na javnih počastilnih napisih omenjajo tudi člani njegove družine. Sem sodijo poleg konzularnih fastov predvsem napisi na mestnih vratih (za takšnega avtor šteje tudi napis iz Emone) in na drugih pomembnih zgradbah, od Epidavra in Narone prek Emone, Tergesta in Akvileje do mest *Falerio Picenus* in *Asculum Picenum*. Z njimi je municipalna elita izkazovala lojalnost in hvaležnost režimu, ki je rimsko državo pripeljal do imperija blaginje in miru.

François Baratte obravnava dragocene predmete z upodobitvijo cesarske družine, ki so večinoma služili kot učinkovito propagandno sredstvo (*Auguste et la famille impériale dans les arts précieux : propagande officielle, images privées*). Med takšne predmete sodi čudovita kameja iz steklene paste modre barve, na kateri je upodobljena Livija. Odkrita je bila v svetišču cesarskega kulta v Naroni in je morda krasila kak kip ali predmet oz. kos pohištva v svetišču.

Predmet prispevka, ki ga je napisal Marc Waelkens (*The emperor cult at Sagalassos (Anatolia) from Augustus to Hadrian*), je vladarski kult v Sagalasu, enem najpomembnejših rimskodobnih mest v Mali Aziji. Kult v času Avgusta še ni izpričan, je bil pa v razcvetu posebej konec 1. in na začetku 2. stoletja. Mesto je bilo zelo veliko, razdeljeno na zgornje in spodnje, vsako od obeh je imelo svoj veliki osrednji trg (*agorá*), na še višje ležečem griču je stalo svetišče Apolona Klarija (*Klarios*), zgrajeno v času cesarja Avgusta. Morda ni naključje, da je bil Apolon veliki Avgustov zavetnik, pozneje pa je bilo svetišče namenjeno tudi cesarskemu kultu. V prvih letih Hadrijanovega vladanja je mesto postalo *neokoros*, kar je pomenilo, da je bilo uradno razglašeno za središče cesarskega kulta za celo Pizidijo.

Robert Turcan se v članku o Avgustu oz. skrivnosti vladanja (*Auguste ou le mystère du pouvoir*) ukvarja z bistvom Avgustove notranje politike, ki je skozi vse dolgo obdobje njegove vladavine želela ohraniti videz režima rimske republike in "starih običajev" (*mos maiorum*); Avgust je bil *princeps*, ki mu je bila podeljena *tribunicia potestas*, neke vrste vrhovna oblast, ni hotel biti monarh. Prepovedal je, da bi ga v Rimu častili kot boga in je celo dal pretopiti srebrne kipe, ki so mu jih postavljali, s tem denarjem pa je posvetil trinožnike v Apolonovem svetišču na Palatinu. So pa prebivalci Rima častili Avgustovega

genija v larom posvečenih kapelicah na cestnih križiščih, teh pa je bilo čez dvesto. *Ambiguus imperandi* ni bil le Tiberij, kot se je v zvezi z njim izrazil Tacit, ta izraz bi se enako lahko nanašal na Avgusta.

Pierre Gros se je v predzadnjem prispevku posvetil arhitekturi prvih svetišč cesarskega kulta (*Du "temple d'Auguste" de la basilique vitruvienne de Fano aux plus anciens Augustea*) in zbral zanimive primere te zgodnje arhitekture po celem imperiju. Knjigo zaključuje članek Emilia Marina, v katerem z vseh vidikov strne raziskovanja svetišča v Naroni, ki jih je v največji meri tudi sam vodil (*L'Augusteum de Narona : de la découverte du site à l'inauguration du musée, une décennie mémorable vue de l'Occident*). Manjšo prelomnico je med drugim pomenila epizoda Livije Oxford-Opuzen. Livija iz Narone se tako imenuje zato, ker je bila sestavljena iz dveh delov, enega iz Opuzena in enega iz Oxforda. Njen kip brez glave je bil odkrit še pred letom 1847 in dolgo shranjen v Opuzenu, medtem ko je njena glava prišla v muzej v Oxfordu (Ashmolean Museum). Že pred leti je Emilio Marin ugotovil, da Livijina glava iz Oxforda pripada torzu iz Opuzena, in imel o tem odkritju, ki je bilo objavljeno tudi v časopisu *The Times*, odmevno predavanje oktobra 2000 na univerzi v Bostonu. Kip je bil skupaj z nekaterimi drugimi iz svetišča razstavljen zunaj meja Hrvaške tudi v Oxfordu, Barceloni in Rimu.

O tem, kako izjemno pomembno je bilo odkritje svetišča v Naroni, priča dejstvo, da je istega leta izšla še ena monografija z naslovom *L'Augusteum di Narona* (ur. G. Zecchini, Roma 2015); podobno kot ta je strnila v knjigo prispevke s kolokvija, ki je bil leta 2013 organiziran v Rimu.

Marjeta ŠAŠEL KOS

Plinij Starejši: *Naravoslovje 1. Knjige 1–6. Kozmologija in geografija*. Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2012. ISBN 978-961-254-425-6. 362 str., prevod Matej Hriberšek.

Matej Hriberšek: *Po Plinijevem nebu in zemlji. Komentar h knjigam 1–6 Plinijevega Naravoslovja*. Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2013. ISBN 978-961-254-462-1. 806 str.

Plinija Starejšega (*Caius Caecilius Secundus Plinius Maior*) poznamo predvsem kot tistega antičnega pisca, ki je prekipoval od vedoželjnosti, lastnosti, ki ga je celo stala življenja. Ob izbruhu Vezuva leta 79 je namreč služboval v Misenskem zalivu; v želji, da bi bolje preučil nenavadno dogajanje, ki mu je bil priča, se je odpravil v bližino bruhajočega vulkana, kjer se je njegova pisateljsko več kot plodovita življenjska pot končala za vedno. Plinij Starejši je poznan tudi kot eden prvih (antičnih) enciklopedov; njegovo delo z naslovom *Naturalis historia* obsega kar 37 knjig in zajema večino takratnega "naravoslovnega" znanja.

Prevod je izšel pri založbi ZRC SAZU v zbirki *Historia scientiae*, torej v družbi avtorjev, ki jih prav tako jemljemo kot začetnike znanosti na svojih področjih (Descartes, Kopernik, Aristotel, Galilei in Darwin). Pri tovrstnih delih se prevajalec znajde pred mnogo izzivi, saj je treba utirati pot tako terminologiji kot metodologiji, ki jih posamezne vede danes sicer poznajo, ob njihovih začetkih pa je bilo marsikaj drugače. Takšno prevajanje zato zahteva veliko več kot samo prestavljanje iz enega jezika v drugega, predvsem je potrebno veliko raziskovalnega dela in gotovo širok raz-

pon znanja o obravnavanem obdobju, predstavah v tistem času, načinu razmišljanja in pridobivanju informacij. Plinij Starejši nam marsikaj od tega olajša, saj sam zapiše svoje viře, torej navede avtorje, pri katerih je črpal. Omenjene avtorje tudi razdeli na domače in tuje (predvsem grške) pisce, po potrebi doda še posebno kategorijo strokovnih avtorjev, ki jih je pri pisanju uporabljal (npr. zdravnike, ko obravnava medicino in anatomijo).

Prevajalec Matej Hriberšek nikakor ni imel (oz. nima) lahkega dela; s tem ko se je posvetil Pliniju Starejšemu, se je zavezal k poznavanju celotnega naravoslovnega znanja v 1. stoletju po Kristusu. Že samo pogled na obseg Rimskega imperija na eni strani in Plinijevih 37 knjig "enciklopedije" na drugi nas prepričuje, da tega nikakor ni malo. O sposobnosti prevajalca ni dvomiti, saj ima za seboj že nemalo obsežnih prevajalskih projektov, vsekakor pa velja tudi za velikega poznavalca antične kulture in civilizacije, posebej še latinske proze. S Plinijem se je srečal že pred leti, saj je za založbo Modrijan (2009) pripravil izbor iz obravnavane enciklopedije. V skladu z vizijo založbe je ta izbor narejen tako, da bi pritegnil širši krog ljubiteljev antične kulture. Izbrani odlomki tako že sami po sebi vzbujajo zanimanje in pozornost bralca. Delo Naravoslovje 1, ki je šele prvo v vrsti Plinijevega celotnega naravoslovnega opusa, pa je zasnovano drugače, z znanstveno natančnostjo in aparatom namreč sledimo avtorju v celoti. Ob tem je morda vredno omeniti pomanjkljivost Naravoslovja 1; v Naravoslovju, ki ga je izdala založba Modrijan, je namreč mogoče slediti izvirnemu besedilo v latinščini vzporedno s prevodom. Tega v zbirki *Historia scientiae*, kjer bi to upravičeno pričakovali, ni. Razlog za tovrstno odločitev je sicer res mogoče najti v skorajda neobvladljivem obsegu, ki bi ga s tem prav gotovo pridobili, pa vendar se v tem skriva določen manko tako rekoč dovršene izdaje začetka Plinijevega monumentalnega dela.

Plinij Starejši je svoje obsežno delo začel z nagovorom na cesarja Vespazijana, ki mu na začetnih straneh tudi pojasni, kako je delo zastavljeno. Pove mu (in vsem nam), da je pripravil indeks k svojemu delu, da torej ne bi bilo treba vsakemu brati prav vsega, temveč samo tisto, kar ga dejansko zanima in s čimer se sam ukvarja. Že avtor sam se je zavedal, da njegovo delo ni samo zajetno v smislu obsega, temveč vključuje tudi sila različna področja. Natančno kazalo (oz. indeks) pa je pri tovrstnem delu tako ali tako ključnega pomena. Plinijevo delo se odlikuje tudi po tem, da pri vsaki knjigi navede "viře in literaturo", torej avtorje, ki jih je pri pisanju uporabljal. Pri Pliniju Starejšem tako že spremljamo preprost znanstveni aparat. Iz obravnavanega prevoda je ta lepo razviden; prevajalec pa je naredil še korak naprej, namreč poleg indeksa vseh 37 knjig, ki predstavlja vsebino prve knjige, je vsebino posamezne knjige po poglavjih dodal na začetek vsake knjige posebej, da bi bralec oz. uporabnik prevoda tako še lažje sledil vsebini.

Druga knjiga je vsebinsko posvečena kozmologiji, knjige 3, 4, 5 in 6 pa se ukvarjajo z geografijo in tako smiselno zaokrožajo Plinijevo Naravoslovje 1. Kozmologija nam predstavi številne zanimive nebesne pojave, vesolje in zvezde, luno in njeno gibanje, vremenske pojave, plimo in oseko, govori o slanosti morja in se dotakne še številnih drugih zanimivosti.

Knjige 3, 4, 5 in 6 so še posebej pomembne za vse tiste, ki se zanimajo za geografijo v antiki; Plinij nam namreč v teh štirih knjigah predstavi rimsko državo, njeno razde-

litev na upravne enote, razprostranjenost ljudstev znotraj teh enot ter njihovih mest in naselbin. Omenja in opisuje reke, gorstva, jezera in druge naravne značilnosti. Med t. i. geografskimi knjigami je za nas gotovo izrednega pomena prva med njimi, ki prek regij Italije preide tudi na Norik, Panonijo in Dalmacijo, se torej posveti tistim upravnim enotam, kamor je sodil slovenski prostor. Če se zanimamo za ta prostor v antiki, potem se je treba ustaviti proti koncu tretje knjige, torej od poglavja 126 pa do konca te knjige, do poglavja 152. Poglavje 126 se namreč ukvarja z deseto regijo Italije, poglavje 152 pa zaokroži Ilirik, ki je pokrival velik del Balkana. Podčrtati je treba poglavji 146 in 147, ki se neposredno ukvarjata z našimi kraji, kjer Plinij med drugim omeni v Noriku ležečo Celejo, v poglavju 147 pa se skriva njegovo sporno lociranje kolonije Emone v provinco Panonijo, na osnovi katere del strokovne javnosti še vedno zagovarja dejstvo, da naj bi bila Emona del Panonije in ne del desete regije Italije kljub nespornim dokazom proti (predvsem mejnik z Ljubljanskega barja). Kakorkoli že, Plinij v svojem opisu Panonije ne pušča dvomov, saj zelo jasno zapiše: " ... proti severu se razprostira Panonija. V tej smeri se konča z Danuvijem. V njej sta koloniji Emona in Siscija. ..." Ob tem se je treba vprašati, kako natančni so bili antični geografi in zakaj je prihajalo do neskladij, kakšni viri so jim bili na voljo ter koliko Rimskega imperija so dejansko prepotovali in se sami prepričali o resničnosti napisanega.

Če se prvi dve knjigi Geografije ukvarjata z Evropo, je peta knjiga Naravoslovja posvečena deloma Afriki deloma Aziji, zadnja samo Aziji. S Plinijevimi "geografskimi" knjigami se sreča vsak antični zgodovinar, ne glede na svoje poreklo, saj se je Plinij dotaknil praktično vseh delov Rimskega imperija in jih postavil na zemljevid takratnega sveta. Z njegovo pomočjo, pa čeprav ne velja za pravega geografa, je vendarle mogoče bolje razumeti Rimski imperij prvega stoletja po Kr. in širše.

Prevajalec M. Hriberšek je k predstavljenemu prevodu prvih šestih knjig Plinijevega Naravoslovja pripravil še izjemno podroben in obsežen komentar, v katerem je razložil vse, kar bi lahko bralca ob branju prevoda še dodatno zanimalo oz. česa morda brez razlage ne bi razumel ali pa vsaj ne bi razumel pravilno. 806 strani obsegajoč komentar je tako prava zakladnica znanja o pri Pliniju omenjenih osebah, ljudstvih, naselbinah, rimskih predstavah in pojmovanju, merah in enotah. V povezavi s komentarjem je treba omeniti še zemljevida, ki sta dobila svoje mesto na veznih listih. Gotovo predstavljata dragoceno dopolnilo k prvim šestim knjigam, predvsem h knjigam 3, 4, 5 in 6, saj sta nastala po Plinijevih predlogih in tako bralcu omogočata orientacijo po antičnem prostoru, ki ga opisuje Plinij. Zemljevid prvega veznega lista tako prinaša izbor pomembnejših mest Rimskega imperija v Plinijevem času, na drugem pa so zbrane najpomembnejše dežele, pokrajine, reke, morja, jezera in gorstva.

Vrednost in uporabnost predstavljenega kompleta je nesporna, kar potrjuje tudi Jermanova nagrada, ki jo je prevajalec Matej Hriberšek leta 2015 dobil za prevod dela Naravoslovje 1 (in prevod avtobiografskega dela Žige Herbersteina Gratae posteritati). Društvo slovenskih književnih prevajalcev Jermanovo nagrado podeljuje za prevode s področja humanistike in družboslovja, prvič jo je podelilo prav lani. Delo ima velik potencial, saj ni namenjeno le

peščici znanstvenikov in strokovnjakov, temveč z zanimivo vsebino in pogosto domiselnimi prevodnimi rešitvami nagovarja širše množice. Knjiga bo pritegnila vse tiste, ki jih zanimata antična kultura in civilizacija, predstaviti bi jo bilo treba študentom zgodovine in arheologije, nena zadnje bi jo bilo mogoče skupaj z izčrpnim komentarjem uporabljati kot študijski ali morda že učni pripomoček tudi v zadnjih letnikih gimnazije za spoznavanje rimske kulture in civilizacije. Vse to pa ne zanika njenega pomena za vse tiste, ki se z antiko ukvarjajo znanstveno, saj na marsikatero uganko odgovarja prav Plinij, in gotovo je lažje, če je na dosegu roke zanesljiv prevod v materni jezik. Ker je Naravoslovje 1 del večjega prevodnega projekta, v katerem bo v prihodnjih letih postopoma po sklopih izšel prevod celotnega monumentalnega Plinijevega dela *Naturalis historia*, že zdaj, glede na videno in prebrano v prvem delu, z navdušenjem pričakujemo nadaljevanje.

Julijana VISOČNIK

Plinij Starejši: *Naravoslovje 2. Knjigi 7 in 8. Antropologija in zoologija*. Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2015. ISBN 978-961-254-851-3. 460 str., prevod in komentar Matej Hriberšek.

V letu 2015 je izšel drugi del Plinijevega Naravoslovja; veliki projekt izdaje celotne Plinijeve enciklopedije je torej v teku, pred nami je namreč že prevod naslednjih dveh knjig. Prvi del se je zaključil z geografskimi knjigami (torej s knjigo 6), ki so za antične zgodovinarje izrednega pomena, saj se je mogoče prav z njihovo pomočjo približati vedenju o upravnih razdelitvi Rimskega imperija, ugotoviti, kje so živila posamezna ljudstva, se seznaniti z latinskimi imeni za večje reke, jezera, morja in drugo. Knjigi, ki sledita, tolikšnega zanimanja med raziskovalci antike najbrž ne bosta poželi, bo pa vsebina gotovo pritegnila nekoliko drugačen krog bralcev.

Uvodnim besedam prevajalca, ki (kot smo že navajeni iz prvega dela) najprej predstavi vire in literaturo, referenčne zbirke, kritične izdaje, v knjigi uporabljene kratice in ostalo, sledi najprej prevod knjige 7. V tej knjigi se je Plinij posvetil Antropologiji, in takoj za prevodom je tokrat postavljen komentar k tej isti knjigi. V knjigi 8 je predstavljena zoologija, a ne v celoti, saj je tematika preobsežna, temveč samo kopenske živali. Tudi prevod te knjige je nemudoma nadgrajen s komentarjem, ki bralcu osvetli Plinijevo dožemanje živali. Prevajalec bralca oz. uporabnika tega dela Naravoslovja opozori, da vseh seznamov, ki so bili vključeni v prvi del, v tem in ostalih delih ne bo, kar je gotovo posledica preobsežnosti; npr. seznam vseh piscev, ki jih je Plinij citiral pri pisanju, obsega več kot 100 strani. Iz očitnih praktičnih razlogov so ti avtorji in njihovi osnovni podatki zbrani in vključeni samo v prvi del.

Čeprav knjiga 7 ni posvečena antropologiji v sodobnem pomenu besede, pa vendar obravnava nauk o človeku v najširšem pomenu besede. Človeka predstavi z biološkega vidika, opiše različna ljudstva in njihove posebnosti. Predstavi intelektualne, vojaške in druge dosežke človeštva in

še posebej nekaterih najznamenitejših posameznikov (kot sta Cezar in Avgust). Plinij piše o fizičnih značilnosti in lastnostih: o porodih, spočetju, otrocih, zobeh, posebnih telesnih lastnostih, o izjemni moči in vidu, ostrem sluhu, spominu itd. Dotakne se tudi psihe in njenih značilnosti: o čilosti duha, blagosti, velikodušnosti, o poštenosti, pogumu ... V drugi polovici knjige Plinij navede moze, ki so se še posebej odlikovali na posameznih področjih znanosti in umetnosti. Tako spoznamo tiste, ki so uspeli na področju astronomije, slovnice, geometrije, arhitekture, slikarstva, kiparstva. Kot smo že vajeni iz prvega dela Naravoslovja, se tudi tukaj obe knjigi začeta z vsebino knjige po poglavjih ter uporabljenimi viri, namreč domačimi in tujimi pisci, ki jih je avtor upošteval.

Po enakem principu je pripravljena knjiga 8, ki otvori področje zoologije in nam predstavi kopenske živali. Plinij o njih zbere veliko znanih in manj znanih zanimivosti: o živalih v času antike, predstavi znamenite Rimljane oz. Grke in njihove "ljubljenčke" (npr. Aleksander in njegov Bukefal). Gotovo ni naključje, da Plinij svojo predstavitev kopenskih živali začne s sloni. Največja kopenska žival si že sama po sebi zasluži ta otvoritveni privilegij, dejstvo pa tudi je, da so sloni v Italiji dolgo časa veljali za eksotiko, ki je vzbujala strahospoštovanje. O tem Plinij sicer ne piše, nameni jim pa kar 11 poglavij, oceni njihovo inteligenco, učljivost, opiše njihove telesne značilnosti, kako jih lovijo in ukrotijo. Z nekaj besedami se dotakne še podatka o tem, kdaj so v Italiji prvič videli slone. Morda bi koga na tem mestu presenetil podatek, da vendarle ni vsega kriv Hanibal in druga punska vojna, temveč že Pir. Plinij nadaljuje s kačami velikankami, bizoni, losi, več časa pa porabi spet za leve, ki jih tudi podrobneje predstavi. Smiselno nadaljuje s panterji in tigrji ter drugimi zvermi iz Afrike. Dotakne se živali Indije in Etiopije, omeni plazilca baziliska, se razpiše o volkovih in navede pripovedko o volkodlakih, nadaljuje z različnimi vrstami kač, krokodilom, povodnim konjem ... Končno pa pridemo tudi do divjih živali, ki jih poznamo iz svojega domačega okolja: bobri, vidre, jeleni, medvedi, ježi, miši ...

Zanimiva so poglavja o psih, njihovih lastnostih, odnosu do gospodarjev, ki jih zaključijo s problematiko stekline, z zanimanjem namreč preberemo, kakšna zdravila ima v mislih. Nadaljuje s konji, osli, mulami in drugimi vprežnimi živali, govedom, ovcami, mufloni, kozami in ta sklop domačih živali zaključijo še s prašiči, pri katerih opozori še na njihovo divjo različico. Zadnji dve poglavji ne govorita o konkretnih živalskih vrstah, gre za kratki razpravi o živalskih vrstah, ki jih na določenih krajih ni, ter o odnosu med živalmi in ljudmi.

Naravoslovje 2 morda na prvi pogled zaradi vsebine deluje manj privlačno, vendar bralca kmalu ravno ta vsebina preseneti in obenem navduši. Plinijeve Antropologija in Zoologija pritegneta z nenavadno zanimivimi bolj in manj znanimi drobcji, ki pa so tudi v prevodu ohranili svojo draž. Nič nenavadnega torej ni, če že z nestrpnostjo pričakujemo nadaljevanje, ki nas bo popeljalo še globlje na področje zoologije.

Julijana VISOČNIK

Navodila avtorjem: <http://av.zrc-sazu.si/Si/navodila.html>
Guidelines to the contributors: <http://av.zrc-sazu.si/En/guidelines.html>

Priprava slikovnega gradiva: <http://av.zrc-sazu.si/Si/navodila.html#4>
Illustrations: <http://av.zrc-sazu.si/En/guidelines.html#4>

Arheološki vestnik je vključen v naslednje indekse: / The Arheološki vestnik is included in:

AHCI – Arts and Humanities Citation Index® (Thomson Reuters)

AIO – Anthropological Index Online – Royal Anthropological Institute, Centre for Anthropology at the British Museum in London

Antiquité – Bulletin analytique d'histoire romaine (BAHR), CNRS/Marc Bloch University, Strasbourg

DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. Main

ERIH – European Reference Index for the Humanities – European Science Foundation – Strasbourg

EUROsources – RAABE Fachverlag für Wissenschaftsinformation, Bonn

Francis. Bulletin signalétique 525. Préhistoire et Protohistoire - Institut de l'Information Scientifique et Technique, Vandoeuvre-les-Nancy

IBR - *International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature* – Zeller Verlag, Osnabrück

IBZ - *International Bibliography of Periodical Literature* – Zeller Verlag, Osnabrück

Scopus - abstract and indexing database for researchers and those who support them (<http://10.scopus.com>)

Ulrich's international periodicals directory – R. R. Bowker, New Providence N. J.

Natisnjeno s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.
Published with the financial support by the Slovenian Research Agency.